

Putování za rostlinami z červených knih

2. Orchideje — aristokraté mezi rostlinami

Jan Čerovský

„Každá desátá rostlina na světě je orchidej“ můžeme někdy slyšet i číst. Ovšem neznamená to, že každá desátá, kterou v přírodě uvidíme, je zrovna orchidej. Je to myšleno počtem druhů, nikoli počtem jedinců. Ve světové flóře bylo dosud popsáno asi 250 000 druhů kvetoucích rostlin, mezi nimi na 20 000 ve více než 750 rodech z čel. vstavačovitých (*Orchidaceae*). Mnohé z nich jsou však velmi vzácné a navíc ještě na silném ústupu. To platí i o druzích evropských — vzdor hodně rozšířeným představám orchideje nerostou jen v tropech: na 215 druhů (Buttler 1986) se vyskytuje v Evropě. Všechny orchideje jsou pod ochranou mezinárodní úmluvy, známé pod zkratkou CITES.

Orchideje jsou květiny s exotickým, lze říci něžně křehkým půvabem. Při setkání s některou z nich se botanik i milovník přírody musí cítit jako prospektor, který právě našel drahokam. Orchidejím zkrátka patří predikát aristokracie v říši rostlin. V Evropě jsem putoval i za třemi druhy (dva mají zajímavý vztah k České republice), o nichž především je tento článek.

Během několikaletého pracovního pobytu ve Švýcarsku se mi podařilo navázat kontakt také s místními znalci a ochránci orchidejí. Jednoho dne jsme se sešli v Martigny v kantonu Wallis, právě tam, kde se otáčí Rhôna téměř v pravém úhlu k Ženevskému jezeru. Řeka přitéká z alpských ledovců poměrně širokým, k jihozápadu otevřeným údolím, po jehož svazích vystupuje xerothermní — teplomilná a suchobytná vegetace (a spolu s ní dnes vinice) do nadmořských výšek hodně přes 1 000 m. Od města jsme se pustili směrem ke skalnaté vápenkové stráni, na níž už zdaleka byly patrné trsy kvetoucí bělozářky liliovité (*Anthericum liliago*) i stříbřitě chlupaté osiny kavylu Ivanova (*Stipa pennata*). Předpokládal jsem, že lokalita, na kterou mě moji průvodci vedou, bude v údolí pod strání na nějaké slatinné loučce. Slíbili mi totiž ukázat orchidej, která se u nás už nevidí: vstavač štěničný (*Orchis coriophora*).

Vstavač štěničný je rostlina s mediteránně-středoevropským rozšířením. Ve střední Evropě jsou jako její hlavní biotop uváděny vlhké pcháčové (svaz *Calthion palustris*) a bezkolencové (*Molinion caeruleae*) louky. V minulém století byly tyto biotopy těžce narušeny až zničeny odvodňováním, hnojením a jinou eutrofizací, jakož i přeměnou v ornou půdu či naopak nekošením a ponecháním nástupu dřevin. Ještě z dob studií si pamatuji historku mladšího kolegy, který údajně viděl poslední živé

*V širokém údolí Rhôny otevřeném k jihozápadu stoupá xerothermní vegetace vysoko do hor. Na stráních nacházíme řadu druhů, které dobře známe ze středočeských, severočeských i jihomoravských stepí. Podle švýcarského kantonu Wallis, odkud je snímek, je pojmenován i jeden druh trávy charakteristické pro řadu společenstev skalních stepí a suchých trávníků střední Evropy — kostrava walliská (*Festuca valesiaca*)*

Jazyček kozlí (*Himantoglossum hircinum*)

exempláře vstavače štěničného na čerstvě odvodněné a rozorané polabské černavě u Všetat, prchaje přitom před mužem hlídajícím tam vysazenou cibuli.

Severní hranice areálu vstavače štěničného se vlivem lidských zásahů výrazně posunula k jihu: druh ustoupil ve Francii, vyhynul v Belgii, Nizozemí, severním Německu a v Polsku, v ČR je na černém seznamu (kdysi měl na 70 lokalit — Procházka a Potůček 1999; Živa 1977, 1: 10–11). Dnešní severní hranice areálu probíhá Slovenskem (zbývá asi 10 z někdejších více než 80 lokalit). V Polsku z asi 100 výskytů nezbyl ani jeden (Kaźmierczakova a Zarzycki 2001), v ještě relativně zachovalé přírodě Běloruska snad dosud přežívají poslední čtyři populace (Sačanka a kol. 1993).

My jsme se tenkrát u Martigny pustili vzhůru do strmé strání. Její dolní část byla

*Bizarní orchidej bezostružec panenka (*Aceras anthropophorum*), jehož pysk tvarem připomíná drobnou lidskou postavu. Od příbuzných vstavačů se liší absencí květní ostruhy. V České republice neroste, nejbliže ve střední Evropě k našim hranicím zasahuje svými lokalitami na západě Duryňska (Rhön)*

porostlá suchými trávníky se sverpem vzpřímeným (*Bromus erectus*), výše se nacházely skalní stepi společenstev (jak jinak ve Wallisu) kostřavy walliské (*Festuca valesiaca*). V jejich velmi bohatých a pestrých porostech kvetly desítky, možná i stovky jedinců vstavače šteničného! Nebyl to však na lokalitě jediný zástupce rostlinných aristokratů. Rovněž poprvé v životě jsem ve volné přírodě viděl bizarní mediteránně-atlantickou orchidej bezostružec panenka (*Aceras anthropopopborum*). Nechyběl ani rudohlávek jehlancovitý (*Anacamptis pyramidalis*). Není tedy divu, že jsme našli i meziodového křížence *Anacamptis pyramidalis* × *Orchis coriophora* (viz obr.) — i když dnes někteří botanici přezazují poslední uvedený druh do rodu prvního jako *Anacamptis coriophora* (např. Vlčko, Dítě a Kolník 2003).

Vstavač šteničný je druhem dvou typů stanovišť — vedle mokřých luk roste také v suchých trávnících. To však není u orchidejí zas taková výjimka, právě zmíněný rudohlávek jehlancovitý, u nás považovaný za spíše polostepní rostlinu, jsem v Bavorsku a v Sasku pozoroval i na mokřích bezkolencových loukách. Vstavač šteničný jsem však viděl i v jeho klasickém biotopu. Když jsme před lety se znalcem krymské květeny Jurijem Andrejevičem Luksem z Nikitské botanické zahrady v Jaltě vystoupali po Čertových schodech (namáhavý výstup popsal v krymském deníku již A. S. Puškin) na jednu z nižších krasových planin Krymské Jajly, dovedl nás náš průvodce na slatinou louku v mělké proláklíně uprostřed listnatých hájů. Jako barevné svícny nám zářily vstříc statné orchideje — tentokrát už opravdu mokřadní — vstavač bahenní (*Orchis palustris*) a prstnatec pletový (*Dactylorhiza incarnata*). Mezi nimi pak kvetl zřetelně nižší, zde tmavě hnědočervený vstavač šteničný (viz obr.).

Vstavač šteničný je bylina střední velikosti (15–40 cm), s 3–7 čárkovitě kopinatými listy a dosti hustým úzkým květenstvím délky do 10 cm. Malé květy (do 10 mm) mají barvu od zelenkavě nahnědlé po tem-

Vstavač šteničný (Orchis coriophora) v rostlinném společenstvu kavylové stepi. Údolí Rhôny u Martigny, Wallis, Švýcarsko. Do jižního Švýcarska zasahuje ze Středozeří poddruh vstavače šteničný vonný (O. coriophora subsp. fragrans) s příjemně vonícími květy

ně červenohnědou, vždy s tmavěji tečkovaným trojlaločným pyskem: tím se odlišuje od východomediteránního vstavače svatého (*Orchis sancta*), někdy považovaného za pouhý poddruh (*O. coriophora* subsp. *sancta*). Vzdor nelibému druhovému jménu, přejatému z latinského i do jiných jazyků (Bug Orchid, Wanzenknabenkraut, jatryšník kloponosný, orchis punaise atd.), zvolil německý AHO (Arbeitskreis Heimische Orchideen, pracovní kroužek pro domácí, tj. autochtonní orchideje) vstavač šteničný za Orchidej roku 1998.

Ctitelé orchidejí se kvůli výzkumu a ochraně těchto rostlin sdružují do zájmových skupin, z nichž k neaktivnějším patří zmíněný AHO. V časech rozděleného Německa pracovala velmi aktivní skupina dobrovolných orchideářů v tehdejší NDR. Řídil ji vynikající amatérský botanik Norbert Wisniewski (občanským povoláním překladatel), také velký inspirátor orchideologů Františka Procházky a Oldřicha Potůčka. Na setkání jejich členů začátkem června 1975 v Berlíně prozradila významná česká orchideoložka Matilda Jatiová svůj sen vidět „medvěda“ mezi rostlinami. Měla na mysli nejstatnější středoevropskou orchidej jazyček kozlí (*Himantoglossum hircinum*), zvolený německou orchidejí roku 1999.

Jazyček kozlí dorůstá výšky nejčastěji 40–80 cm, výjimečně pak až přes 1 m. Husté květenství, dlouhé až 50 cm, bývá složeno i ze 120 květů. Nápadně z něj vylínávají jazyčky — květní pysky až 6 cm dlouhé, v mládí se spirálně svinutými konci. Ve zbarvení květů převládá olivově žlutozelená, špičky květních lístků a pysk bývají nabělé do hnědočervena. Druhové jméno je v latině i ve většině evropských jazyků odvozeno od květů opět zapáchajících, tentokrát kozlečinou.

Vstavač šteničný (O. coriophora) na Krymské Jajle. Hnědočervená barva květů je příznačná pro nominátní poddruh vstavač šteničný pravý (O. coriophora subsp. coriophora), pro který je také typický silný ploštiný zápach květů — odtud název druhu. Na Krymu je chráněn úředními výnosy a je zařazen do ukrajinské červené knihy

Fytogeograficky bývá jazyček kozlí označován jako rostlina mediteránně-západoo až středoevropská. Fytcenologicky je charakteristickým druhem submediteránních širokolistých suchých až svěžích trávníků s dominujícím sverpem vzpřímeným (svaz *Bromion erecti*); tato rostlinná společenstva v Evropě platí za nejbohatší na výskyt orchidejí. Severní hranice areálu probíhá Francií, jižní Anglií (z někdejší stovky zbývá asi 20 lokalit), Belgií, Lucemburskem a Německem (úplně již vyhynul v Nizozemí). Květeny a klíče z poměrně nedávné doby (včetně Dostálových) uvádějí druh i z ČR a SR. V době, kdy jsme za ním putovali do Duryňska, byl jazyček kozlí v ČR považován za nezvěstný, ne-li vyhynulý.

Po skončení konference jsme se pustili z Berlína na jihozápad po dálnici č. 9 (E51). Na významné dálniční křižovatce Hermsdorfer Kreuz odbočujeme přímo na západ, směr Weimar-Erfurt-Eisenach. Za odbočkou do Jeny a mostem přes řeku Saale vjíždíme do bočního údolí. (Řekl bych, že stará, tj. předválečná dálnice tu je krajinářsky velmi pěkně řešená.) Po levé straně malebná ves Leutra se starobylym kostelíkem, vpravo přímo nad dálnicí vysoká, strmá, skalnatá stráň — přírodní rezervace Leutratal s jednou z vůbec nejbohatších německých populací jazyčku kozlího. Na stráni ve výšce 210–380 m n. m. s výchozy různých poloh triasového lasturnatého vápence převládají polosuché trávníky s dominujícím sverpem vzpřímeným, zejména společenstvo vičence ligrusu (*Onobrychis viciifolia*) a sverpepu, své místo tu ale mají i teplomilné křoviny a lemy (svaz *Geranium sanguineae*) a v povlnnějších partiích vápnomilné orchideové bučiny s okroticí bílou (*Cephalanthera damasonium*).

Překvapení na stepní stráni u Martigny ve Švýcarsku: mezirodový hybrid Anacamptis pyramidalis × Orchis coriophora. Rudoblávek jehlancovitý (A. pyramidalis) roste v ČR v Českém krasu a na jihovýchodní Moravě

Jazyček kozlí (Himantoglossum hircinum). Rezervace Leutratal v Duryňsku, Německo. Ze všech čtyř druhů rodu Himantoglossum vyskytujících se v Evropě bývá nejstatnější, kvetoucí exemplář může přinést až několik desítek tisíc semen

Kalypso severní (Calypso bulbosa) in situ ve středním Švédsku, červen 1998. Roste na silně zastíněných stanovištích. Rostlina má vždy pouze jeden jediný list a jediný květ. Snímky J. Čeřovského

Z dalších vzácných, ohrožených a chráněných vstavačovitých stojí za zmínku zejména tři druhy toričů: hmyzonosný, pavoukonosný a včelonosný (*Ophrys insectifera*, *O. sphegodes*, *O. apifera*), vstavač nachový (*Orchis purpurea*), nechybí ani evropská orchidej s největšími květy střevecník pantoflíček (*Cypripedium calceolus*). Z významných zástupců jiných čeledí tu rostou např. hlaváček jarní (*Adonis vernalis*) a sasanka lesní (*Anemone sylvestris*), na mělčích půdách na skalách vstupují do vegetace kavylky Ivanův a vláskovitý (*Stipa pennata*, *S. capillata*), ožanky horská a kalamandra (*Teucrium montanum*, *T. chamaedrys*) i podkovka chocholatá (*Hippocrepis comosa*). Stejně jako jazýček kozlí se tu na severní hranici svého zeměpisného rozšíření vyskytuje teplomilný dub pyřitý (*Quercus pubescens*).

V České republice byl výskyt jazýčku kozlího uváděn (a potvrzován herbariovými položkami) z jižní Moravy: z okolí Brna (Hády), Pálavy a Znojemska. Mnoho dohadů bylo kolem údaje z Českého středohoří pod Milešovkou, k němuž dlouho chyběl herbariový doklad. Když byl nedávno nalezen, ukázalo přeurčení, že nejde o jazýček kozlí, ale jazýček jadranský (*H. adriaticum*), popsáný v r. 1978 ze severní Itálie. Jemu také patří všechny výskyty na Moravě i na Slovensku. Po přechodné období neznámé, byl posléze jazýček jadranský potvrzen u Ketkovic v okrese Třebíč. Lokalita evropsky „ostře sledovaného“ druhu je tam od r. 1981 monitorována (ročně je napočítáno od 1 do 44 jedinců — Jatiová 2006). Je chráněna v přírodní rezervaci Údolí Oslavy a Chvojnice, od r. 2004 také zařazené do sítě botanicky významných území (IPAs — Important Plant Areas).

Kdo ze čtenářů Živy chce tedy vidět opravdový jazýček kozlí, ať zajede do Du-

rynska, není to daleko. Uvedený popis lokality má k tomu být i jakýmsi průvodcem. Navíc obvykle jedince jazýčku kozlího uvidí už z dálky; kolem nich jsou totiž v trávnících široké kruhy: možná vyšlapané četnými fotografi, možná vysekané ochránáři.

Vzdor vžitým představám překračují orchideje ve volné přírodě i severní polární kruh. Nejsevernější výskyt, který jsem viděl na vlastní oči, patřil kvetoucím jedincům prstnatce laponského (*Dactylorhiza lapponica*) v subarktickém nízkém a řídkém březovém lese v Norsku za hranicí 70° s. š.

V severní Eurasii roste více druhů orchidejí, ale královnou mezi nimi je půvabná — jméno má ostatně po vře z řecké mytologie — kalypso severní (*Calypso bulbosa*, syn. *C. borealis*). Je to jedna z vůbec nejkrásnějších evropských rostlin. Linné ji při popisu ještě zařadil do rodu střevecník (*Cypripedium*). Podobnost není náhodná: *Calypso* (dnešní jméno *bulbosa* je odvozeno od kořenové hlízy vejčitého tvaru) má při nevelké výšce 10–20 cm květ rozměru 2–2,5 cm s úzkými purpurovými okvětními lístky a velkým bělorůžovým pyskem tvarem připomínajícím bačkůrku — stejně jako střevecník.

Rostlina má jeden jediný list vejčitého tvaru s krátkým řápkem a čepelí velikosti až 6×5 cm. Rozkvétá od května do června. Kalypso severní je druhem boreálních jehličnatých lesů s cirkumpolárním rozšířením. Severní polární kruh překračuje jen málokde, na jihu dosahuje k 57° s. š., v severoamerických pohořích roste i jižněji. Americké rostliny jsou ovšem dnes odlišovány jako samostatný taxon — buď druh (*Calypso americana*) nebo poddruh (*C. borealis* subsp. *americana*).

Spatřit kalypso v přírodě na vlastní oči jsem toužil celých 40 let: od své první návštěvy Finska i v průběhu řady cest po

Sibiři a Severní Americe. Svému snu jsem byl nejbliž v červnu 1975 na mezinárodním botanickém kongresu v Petrohradě. Místní kolegové mi prozradili, že nedaleko je právě v nejlepším květu nádherná populace, odmítli však sdělit přesné místo. Pak mi došlo, že lokalita ležela v přísně střeženém odpalovacím prostoru sovětských raket namířených tenkrát přes železnou oponu.

Musel jsem počkat až do června 1998, kdy jsem od pořadatelů 2. mezinárodní konference Planta Europa ve švédské Uppsale dostal laskavé pozvání k účasti na exkurzi po středním Švédsku. Jedním z vrcholů pětidenní cesty byla zastávka při jízdě od pohraničních hor do přístavního města Sundsvall, někde na 62° s. š. Převážně lesnatou krajinou plynou řeky z hor do Baltického moře a kaskády na nich vybudovaných přehrad přispívají k síti místních přirozených jezer a dodávají zemi čistou energii. Depresivním dojmem však na účastníky exkurze zapůsobila holosečná těžba jehličnatých lesů obřími kombajny. Jako malou náplast pořadatelé zorganizovali setkání se zástupci jedné z těžebních společností, aby nám v terénu ukázali ostrůvky biodiverzity přirozených smrčín a borů s hojným výskytem mykotrofních rostlin, zejména hruštičkovitých (*Pyrolaceae*) a plavuní (*Lycopodiaceae*), ponechané jako výsledek nedávno sjednané dohody ochránářů s těžáři. Na jednom z takových míst nás očekávali členové místní dobrovolné organizace švédských strážců květeny, aby nám ukázali jednu z chráněných lokalit. Byla to staletá smrčina s 16 kvetoucími jedinci orchideje kalypso severní! Podle zákona schválnosti v tom čase pořádně lilo, a tak jsme se chtěli nechtě k nizoučké raritě museli hodně sklánět — a nejlépe se položit na břicho do mokrého terénu. I tak to stálo za to: čtyřicetiletý sen se mi splnil.